УДК 316.7:395.83(497.11)
392.5(497.11)

Милош Матић

ДАРИВАЊЕ И РАЗМЕНА ДОБАРА У БЕЛИЦИ – ЕТНОГРАФСКА ГРАЂА –

Етнографска грађа презентована у овом раду прикупљена је за време теренског истраживања обављеног у селима у сливу реке Белице, 2006. године. Теренско прикупљање етнографске грађе фокусирано је на церемонијалну размену добара и на размену рада. Осим тога, прикупљени су и подаци о спорадичној размени. Приликом конципирања теренског истраживања руководио сам се теоријским концептима насталим у економској антропологији, тако да је размена добара третирана превасходно као ситуација рационалне економске калкулације.

Кључне речи: *Белица, размена добара, размена рада, село, домаћинство, економска организација*

Увод

Антрополошко и етнолошко проучавање било којег феномена приликом процеса транзиције представља деликатан задатак с обзиром на то да у транзицији долази до трансформације суштинских социјалних односа који су предмет проучавања. Посебан проблем представља несталност многих облика понашања и социјалних интеракција, као и неутемељеност нових структурних односа који би требало да испуне динамичну дуготрајност. Због тога се поставља питање шта се заиста проучава, односно да ли ће проучавана појава бити само спорадична културна црта или скуп активности и начина мишљења који формирају модел културно релевантног и конзеквентног понашања. Ако се то може назвати научничком срећном

околношћу, проучавање је било усмерено ка једном од универзалних културних феномена, дакле ка облику понашања који се јавља у свим културама кроз време и простор, што би требало да гарантује извесну сигурност истраживача да неће узалуд да уложи своје време. Погрешно је тврдити да је у области истраживања и времену обављања истраживања размена добара и размена рада некакав петрификован облик понашања, потпуно искључен из укупног културног тока. Размена добара се, напротив, може узети као својеврстан маркер трансформације социјалне интеракције, с обзиром на то у којој мери она представља културно обликовано средство социјалне репродукције (Weiner 1980; Wrebner 1990; Narotzky 2002).

Област слива реке Белице нема никакве посебности када је реч о размени добара, нити је намера проучавања била да се утврде сличности и разлике у односу на друге области у Србији. Ова област је узета у обзир из истраживачко-прагматичних разлога и из разлога методолошког узорковања. Изучавање размене у Белици део је мојих ширих истраживања размене добара, а пошто су теренска истраживања већ обављена у појединим областима Западне и Источне Србије, било је неопходно обавити теренско прикупљање етнографског материјала у интермедијарној зони. Област слива реке Белице показала се као веома погодна јер има неколико битних елемената за истраживање: има економски јак урбани центар (Јагодина), витална села у доњем току и делимично напуштена, сенилизована и економски мање развијена села у горњем току, односно брдско-планинском делу слива реке Белице. Изабрана област показује све карактеристике економских процеса у нововековној Србији и, наравно, у другој половини 20. и на почетку 21. столећа. У Белици су уочени и сви уобичајени процеси рурално-урбаних миграција, како у социјалистичком периоду, тако и пре тога (упоредити: Митровић 1998; Halpern 1973; Simić 1973).

Размена добара је, с обзиром на концепт целог мог проучавања размене, и у Белици посматрана превасходно као економски феномен, односно као процес који у исто време подлеже рационалној економској калкулацији и примењује се за равномерну динамичку дистрибуцију ресурса и добара. Као таква, размена добара у руралом контексту добија својство економске стратегије, односно својство једног од кључних процеса управљања домаћинством. Такво својство размене добара проистиче из њених основних карактеристика, али и из саме структуре економске организације сељачких друштава (Wolf 1966; Kerblay 1971, Mendras 1986).

Истраживање је обављено у току 2006. године у селима Рибник, Буковче, Ланиште, Кочино Село, Шуљковац, Врба и Кончарево, мада ово последње село географски спада у област Лугомир и узето је као нека врста контролног узорка управо ради показивања одсуства специфичности размене добара у Белици.[1] Аквизиција података је обављена превасходно интервјуисањем

[1] Станоје Мијатовић наводи да у старијој административној подели у област Белице спадају, између осталих, и села доњег тока Лугомира, тако да би онда и село Кончарево

испитаника. Интервјуи су вођени на основу општег упитника који је имао питања с отвореним одговором, а у току разговора постављан је велики број потпитања како би се добили што исцрпнији одговори. Интервјуи су вођени понекад с насумице изабраним испитаницима, а понекад с унапред одређеним особама. У време рада на терену водило се рачуна о полу испитаника, затим се водило рачуна о старосној доби испитаника, а посебна пажња је придавана томе да међу испитаницима буду припадници различитог имовног стања и социјално-економског статуса у локалној средини. Један део података је прикупљен посматрањем као и делимичном партиципацијом у церемонијалним ситуацијама. Моја партиципација је била делимична због тога што заправо нисам учествовао у самој размени добара, већ само у церемонијалном делу. Истраживање је обављено у делимично напуштеним и сенилизованим селима (Шуљковац, Врба) и, насупрот њима, у потпуно насељеним и виталним, односно социјално и економски активним селима у доњем току реке Белице (Рибник, Буковче, Ланиште, Кочино Село, Кончарево), која локално становништво доживљава као „богата села“. Разлика између ова два типа села је направљена да би се утврдиле разлике у односу према размени у условима различитих нивоа економског развоја, оскудице, ограничености различитих врста расположивих ресурса и демографске структуре становништва локалне заједнице.

Размена добара одвија се у неколико сфера. Критеријуми за разликовање сфера размене могу бити различити. У разној литератури, вероватно водећи се за теоријским концептом Маршала Салинса (Sahlins 1969), узима се, рецимо, степен социјалне дистанце као фактор издвајања различитих сфера размене.[2] Или се узима и врста добара која су предмет размене у кључним светковинама, посебно у старијој литератури која се односи на традицијску културу (на пример: Мијатовић 1907; Грбић 1909). Ја сам се ипак определио за издвајање оних сфера размене добара која представљају парадигму врсте добара и економске организације унутар сељачке економије, онолико колико се данас у истраживаној области може говорити о сељаштву. То свакако не значи да је размена добара једнострано истражена, већ је такво посматрање сфера размене усаглашено с теоријском концептуализацијом економске организације савременог сељаштва у изучаваној области (и уопште) и с његовим егзистенцијалним активностима. Примарна претпоставка јесте та да је размена добара, оваква каква се данас виђа, конструисана у традицијској култури (видети још и: Kovačević 1987; Матић 2000; Влајинац 1929), те да је и у традицијској и савременој економској организацији сељаштва једна од кључних метода за управљање домаћинством. Обављено истраживање претпоставља да је размена добара због свог суштинског својства извесности један од кључних економских конструкта за дистрибуцију ресурса и произ-

(раније Праћина) формално спадало у Белицу (Мијатовић 1948: 3–5).

[2] Иако се не односи директно на подручје које сам ја истраживао, неки од таквих примера издвајања сфера размене су: Chevalier 2001; Barova 2008.

вода у сељачкој економији. Друга битна претпоставка овог проучавања јесте то да се у условима економске кризе, ратне економије у току деведесетих година 20. столећа и у процесу транзиције у економској организацији сељаштва размена добара јавља као својеврсно средство, или поступак, редукције притисака и неизвесности који долазе из глобалног друштва. Прелиминарни утисак да у условима неизвесности повећан ниво размене рада и добара представља неки вид ретрадиционализације или економске и социјалне регресије свакако је погрешан утисак. За сада се може рећи да се пре ради о промени елемената рационалне економске калкулације и усклађивању реалног понашања и мишљења ради обезбеђивања егзистенције него о „враћању на старо“ или примена концепта „старих добрих времена“ иако већина испитаника тврди да је „некада било боље“. Ипак, конкретни резултати овог теренског истраживања биће предмет посебне, обимније студије размене добара у сељачком друштву Србије.

Размена добара одвија се у три кључне сфере:

– церемонијална размена добара,

– размена рада,

– спорадична генерална размена добара и услуга.

Осим тога, у савременом сељаштву постоји и интензивна тржишна размена, али се она свакако одвија сходно начелима тржишне економије, што је суштински разликује од размене добара јер се код тржишне размене јавља тржиште као посредник, а новац је конвенционални универзални еквивалнет роба и услуга, средство евалуације добара у трансакцији и средство акумулације богатства, док у размени добара новац пре има карактер робе иако му се одређени степен универзалности не може порећи.

Церемонијална размена добара

Церемонијална размена добара свакако се не одвија спонтано и свакодневно. Она је увек саставни део комплексних сценарија разних церемонијалних ситуација. Размена добара има тачно утврђену позицију унутар структуре сценарија церемонијала и било каква одступања су реткост. У зависности од структуре церемонијала, размена се може јавити неколико пута или само једном. Ситуације у којима се јавља размена добара су заправо оне ситуације које су круцијалне у животу појединца, породице или заједнице. То су ситуације које су у културном систему церемонијализоване, ситуације у којима се јавља наглашено експлицирање вредности и значаја добара и постојећих социјалних односа, као и успостављање нових друштвених веза (упоредити: Zambrzycka-Kunachowicz 1987: 15–16; Maj 1987: 29–33).

Размена добара одвија се у пригодним и у периодичним церемонијалним ситуацијама. У пригодне ситуације спадају све оне које се организују по-

водом значајних догађања у животу појединца или заједнице, док у периодичне спадају све оне које се организују поводом религијских празника. Кључне пригодне ситуације су бабине и крштење, које се организују поводом рођења детета, односно поводом његовог увођења у заједницу, свадба и погреб и подушја. У пригодне ситуације спада и организовање испраћаја на одслужење војног рока, али се тај церемонијал данас веома ретко организује не само због недавних ратних догађања, већ и због садашње организације војске Србије и уведене институције цивилног служења војног рока. У време теренског истраживања забележио сам само један случај организовања церемонијалног испраћаја на одслужење војног рока у пролеће 2006. године, мада нисам био у прилици да разговарам с организаторима. У периодичне ситуације превасходно се убрајају породична слава и преслава, а затим и сеоска слава и црквена слава (у оним селима која имају цркву).

Јавно декларисани учесници у размени добара су породична домаћинства, односно они чланови домаћинства који сходно конвенционалној подели породичних улога у размени добијају и улогу делегата. Породични делегат обавља конкретну трансакцију размене. Представник домаћинства је обично мушкарац, отац, који се у свакодневном животу препознаје као глава породице. Али у ситуацијама церемонијалне размене он често није тај који обавља конкретне трансакције, већ ту улогу преузимају његова жена или мајка. У комплексним церемонијалима, попут свадбе, у којима се јавља вишекратна размена, та улога може бити подељена на мушкарца и жену, при чему је уочљиво да мушкарац обавља оне експлицитне и репрезентативне трансакције размене, без обзира на њихов вредносни обим.

Када се сумирају искази испитаника, лако и јасно се увиђа да под церемонијалном разменом добара они заправо подразумевају даривање, давање поклона, и то превасходно у оквиру свадбеног церемонијала. Наравно, испитаницима су појам и термин церемонијалног даривања (размене) страни, али они ипак јасно разликују даривање у оквиру појединачних кључних у културном обрасцу церемонијализованих ситуација од давања поклона у другим ситуацијама, то јест од поклањања у свакодневици. Иако се даривање јавља у свим ситуацијама церемонијализованих кључних момената у животу појединца, када се обављају главни обреди прелаза – рођење и крштење, свадба, сахрана и подушја – оно је најобимније и најјасније структурирано у свадбеном церемонијалу. Због тога је и очекивано то што већина испитаника, када говори о даривању, говори о свадби.

Свадба је у култури локалног становништва (као уосталом и другде) важан церемонијал комплексног сценарија у којем се јавља вишекратно даривање, и то не само у оном делу церемонијала у којем се обавља сâмо закључење новог брака и свечано обележавање тог чина богатом гозбом и многим ритуалним поступцима, већ и пре и после тога. У периоду пре седамдесетих година 20. столећа било је уобичајено проводаџисање. Већ том приликом, сâм проводаџија (наводаџија) добијао је кошуљу или чарапе, ретко кад неки други комад одеће, на дар за обављено успостављање

контакта између две породице. Испитаници углавном помињу спонтано проводаџисање, што значи да је оних који су се тиме бавили да би стекли неку имовину било веома мало. Обично су то они који су се бавили трговином у околним селима и Јагодини и познавали су велики број људи. Један од таквих проводаџија био је и Александар Цветковић, који додуше није био трговац већ железничарски службеник и због сталних путовања упознавао је велики број људи који су имали децу зрелу за брак. Ипак, и таквим проводаџијама се често није плаћало новцем него су добијали дар. Приликом првог сусрета две породице, дакле оне која има девојку за удају и оне која има момка за женидбу, најчешће није било никаквог међусобног даривања. Раније је било популарно да се родитељи упознају у ресторану Касина у Јагодини а за време њиховог сусрета деца, будући супружници, шетали су јагодинским корзом. То је било „гледање“. Такви сусрети су били готово обавезни од средине 20. столећа уколико су момак и девојка из различитих села. Али момак и девојка су могли и сами да се упознају, „загледају“, на игранкама, вашарима, поселима. Уколико су из истог села или уколико се сами упознају проводаџисање није било неопходно. Испитаници, иначе, искључиво одлучивање родитеља о будућем брачном партнеру углавном помињу као давну прошлост. Сходно исказима најстаријих испитаника, одређивање родитеља о будућем супружнику нестаје у току прве половине 20. столећа.[3] Имовинско стање момка и девојке увек је било и данас је један од битних фактора за заснивање будућег брака. Као што каже један од испитаника из села Рибник: „Моја мајка се удала за радио и за кола. Чула да овај уплатио кола и да има радио и телевизор и хтела да се уда за њега. А она није имала ништа, само мотику“. Ипак, данас се нешто мање води рачуна о разликама у имовини између момка и девојке, а нешто је чешћи случај да се момци жене девојкама чије су породице богатије од њихових.

Након упознавања две породице, будућих супружника и њиховог коначног пристанка на будући брак, и након генералног договора о склапању брака, после извесног времена организује се просидба у дому будуће младе. Просидба представља постављање сада званичног упита девојачкој страни и самој девојци за ступање у брак. Кад је реч о даровима ту су искази испитаника донекле опречни. Једни наводе да се у просидбу не носи никакав дар или се носи само јабука за девојку, док други наводе да је тада „мушка страна“ девојци носила дар који је био вредан, као што је рецимо дукат или неки комад накита. Испитаници такође наводе да је тада на момковој страни увек постојала извесна зебња јер је постојала могућност да девојка не пристане и онда дар постаје узалудан. С друге стране, наводи се да девојка момка дарује малим бошчалуком који садржи неки део одеће као што су чарапе, рукавице, танка кошуља и слично. Мислим да је такав подвојен став

[3] У случају проводаџисања налазимо и неки облик интермедијарног стања, када родитељи не праве избор будућег супружника, већ момак и девојка могу да дају или не дају свој пристанак, али они сами и даље не бирају свог потенцијалног супружника.

испитаника последица каснијег спајања просидбе и прстеновања. Наиме, када девојка дâ повољан одговор, свој пристанак, приступа се прстеновању („веридба“) и тада се свакако момкова и девојчина страна међусобно дарују. Тада је било обавезно да девојка момку дарује бошчу. У прошлости је бошча садржала одевне предмете као што су кошуља, чарапе, капа и слично, које је девојка сама направила. Касније, од педесетих година 20. столећа бошча садржи одевне предмете индустријске производње, али су то и даље кошуље, чарапе, доњи веш и слично. Имућније породице у бошчу стављају и неки вреднији предмет личног карактера, као што је ручни часовник. Дар који момкова страна даје девојци је сличног садржаја и код имућнијих осим одевних предмета садржи и неки комад накита попут златног ланчића или наруквице. Током осамдесетих година у беличким селима готово да и није било домаћинства које није могло себи да приушти вредније ствари за бошчу. Таква домаћинства заправо нису ни правила уобичајено прстеновање, нити су правила велику свадбу, већ само мало богатији свечани ручак за најужи круг сродника.

Већ од шездесетих, а нарочито од седамдесетих година 20. столећа постепено се губи одвојеност и јасна структурираност просидбе и веридбе, већ се након самосталног упознавања и зближавања момка и девојке и прелиминарног договора њихових родитеља обавља само једна свечаност у којој се девојка званично проси и истовремено прстенује („вере се“). Структура и садржај дарова су исти као и када су просидба и прстеновање одвојене радње. Битан моменат прстеновања, нарочито до осамдесетих година 20. столећа, представљао је и договор родитеља о даровима младе и миразу. Свака девојка је, наиме, пре удаје спремала оно што ће однети у момкову кућу. Ту пре свега спадају разни одевни предмети, такозвана „руба“, и текстилно покућство. Девојка је то доносила у ковчегу. У тој спреми се налазило и оно што ће она користити, као и оно што је за будућег мужа. Пре средине 20. столећа привилегија богатијих сељачких домаћинстава било је то да девојку за удају опреме и неким другим комадом покућства, најчешће комадом намештаја као што су шифоњер, комода, столице. Касније, од педесетих и шездесетих година 20. столећа девојка је у момкову кућу обавезно носила намештај, и то не само појединачне комаде, већ, рецимо, целу спаваћу собу или кухињу. Ковчег пун одеће и текстилног покућства заменио је исто тако пун шифоњер. Један од испитаника, рођен 1950. године, каже да откако он памти, млада је доносила шифоњер и да су ковчези били реткост. „Две њиве сам продао да исплатим зета. Мораш да купиш собу кад удајеш ћерку. Купиш комплет собу, кауч, шифоњер, па и кујну, виseће регале, све мораш да купиш.“ – наводи један други испитаник.

„Соба“ коју је млада доносила у момкову кућу унеколико се сматра девојчиним миразом, али и данас преовлађује традицијско схватање да прави мираз представља пре свега обрадива земља. И док су се младини darови задржали, мада другачијег садржаја, мираза данас нема или се јавља изузетно ретко. Дешава се да понека „гастарбајтерска кућа“ момку купи неки

вреднији дар, попут путничког аутомобила, и тај дар се сматра миразом. Случајеве традицијског мираза нисам забележио и испитаници наводе да се од седамдесетих година мираз даје све ређе. Стиче се, наиме, утисак да се мираз трансформисао од обрадиве земље и стоке, преко покућства до луксузне робе. Занимљиво је да ниједан од испитаника није навео да се као мираз давао новац, мада тако нешто не треба потпуно искључити.

Девојка не спрема само дарове намењене будућем мужу, већ и његовим родитељима, деверу, кумовима и другим церемонијалним функционерима свадбе који долазе с момачке стране. Ти дарови пре свега подразумевају одећу коју је раније девојка израђивала сама, а касније је то куповна одећа. Једна испитаница наводи да је за заовину свадбу направила 10 кошуља. Величина и вредност дара зависе од етаблиране вредности функције коју неко заузима у сценарију свадбеног церемонијала. Тако ће младожења, његови родитељи и кум добити од младе највреднији дар, док ће старојко или војвода добити дар најмање вредности. Ипак, у зависности од имовног стања породице и од општих економских прилика и схватања свадбеног церемонијала и његових учесника, младина страна није увек спремала дар за све свадбене функционере. Обилно даривање свих кључних личности (породица) у свадбеном церемонијалу новија је појава и јавља се интензивно у периоду веома повољних економских прилика у сељаштву, то јест седамдесетих и осамдесетих година 20. столећа. С друге стране, младожењина породица је та која обавезно спрема и даје осетно вреднији дар функционерима свадбеног церемонијала, мада је тај дар истог садржаја. У зависности од имовног стања младожењине породице, дар је варирао од комплетне одеће (одело, доњи веш, чарапе, кравата, марамице и сл.) до појединачних јефтинијих комада одеће. Раније је било уобичајено да се тај дар предаје „у понедељак“, на други дан свадбе, када се поново прави ручак „за ужи круг људи“. С изобичавањем праксе организовања другог дана свадбеног весеља даривање свадбених функционера је померено на сам дан свадбеног весеља.

Сви дарови које млада доноси у момкову кућу не преносе се на дан свадбе, већ неколико дана раније, највише до недељу дана пре свадбе. Младини дарови се преносе јавно, раније на запрежним колима (воловским или коњским), касније на тракторској приколици. Дарови се никада не преносе најкраћим путем, већ се увек прође кроз цело село чиме се јавно представљају дарови и најављује свадба. Запрежна кола и запрежне животиње или трактор с приколицом увек су били богато украшени везеним пешкирима (касније куповним шареним пешкирима), ћилимима, марамама, чарапама и другим. Онај који је водио запрегу или који је возио трактор обично је добијао кошуљу. Такво јавно приказивање посебно је било интензивно у време када су дарови младе били најбогатији, дакле од шездесетих до осамдесетих година 20. века. Јавно приказивање дарова младе у селу постојало је и онда када се отпочело с организовањем свадбеног весеља у ресторанима у граду. Данас, чак и када младина породица

младожењиној доноси вредне дарове, нема јавног приказивања. Сходно исказима испитаника таква пракса је почела да јењава осамдесетих година. У периоду кризе, од почетка последње деценије 20. столећа, у оним селима у којима је још увек било виталног становништва и у којима су се момци женили и девојке удавале, невезано за то што је свадбени церемонијал дислоциран у градске ресторане, пракса богатог, понекад и прекомерног даривања и приказивања дарова младе је избегавана. С побољшањем имовинског стања таква пракса није обновљена, али институција дарова младе и даље постоји. Данас се информација о вредности ових дарова преноси лично и путем гласина у селу.

Младожењина породица такође спрема дарове за невестину породицу и функционере свадбеног церемонијала. Дар невести и њеној породици састоји се од одеће (обично комплетна одећа за жену) и текстилног покућства (постељина, ћебад, столњаци, пешкири, раније ћилими, черге, зидњаци итд), а код имућнијих породица тај дар може да садржи и неки комад накита за невесту. Дарови осталим функционерима свадбеног церемонијала су сличног садржаја, обично садрже одећу, с тим што постоји градација у вредности. Кум по правилу добија највреднији дар, а затим старојко и војвода.

На свадбено весеље позивају младожењски момци, али оне најбитније госте позивају младожењини родитељи. Сватови се позивају буклијом, напуњеном вином или ракијом. На свадбу се позива већина домаћинстава из једног села, а неретко је позивано и цело село. Позивање целог села је било нарочито уобичајено седамдесетих и осамдесетих година 20. столећа. Буклија којом се позивају сватови окићена је пешкирима, цвећем, касније и украсним папиром, марамицама. Старешине свадбе – кум, старојко и војвода – позивају се свечано, односно њихово позивање младожењини родитељи унапред најављују. Они тада не носе никакав дар, већ се носи само буклија, јабука и погача. Приликом позивања обично се организује свечани ручак у дому позваних. Младожењини родитељи позивају и друге значајније госте, превасходно своју ближу родбину, али се тада не организује никаква свечаност.

Младожењски момци позивају госте неколико дана уочи свадбе. Обично су то два момка, младожењини другови или блиски сродници из села, година приближно истих као и младожења. Један од испитаника из села Врба навео је да сватове из села позива и сам младожења с младожењским момцима, али у Кончареву, рецимо, осамдесетих година таква пракса није постојала. Други испитаници нису наводили да сватове позива и сам младожења. Младожењски момци су одевени у нову одећу и окићени пешкирима. Китиле су их девојке из ближе родбине. Те пешкире добијају у младожењиној кући и они им остају као дар. Момци иду од куће до куће и позивају на свадбу. Носе буклију и јабуку. У јабуку се забадају металне паре и тај новац остаје младожењским момцима. Један од испитаника наводи да је то најчешће било пет динара. Буклија се у дому позваних „окити“ пешкирима, марамицама, ближа родбина окити и кошуљом. Ствари којима

се кити буклија остају младожењиној породици, то се оставља младенцима. Раније су дарови с буклије коришћени да се оките кола у којима су се возили младенци, испрва запрежна кола, чезе, касније аутомобили. Ипак, у периоду повољних економских прилика буклија је кићена и новцем, а и младожењским момцима је даван папирни новац када је метални новац изгубио вредност.

Младожењски момци су на сам дан свадбе имали још једну важну функцију. Они су куповали младу. Поједини испитаници наводе да је куповину обављао девер, младожењин брат. Један од испитаника из Кочиног Села наводи да су на његовој свадби младу куповали младожењски момци. Они је купују од њених сестара и другарица. Ниједан од испитаника није навео да је невеста купована од њених родитеља, нити да је у „продаји" невесте учествовао било који мушкарац. Насупрот томе, на страни оних који „купују" не учествује ниједна жена. С друге стране, испитаници наводе да девер невести купује прстен и ципеле. Седамдесетих и осамдесетих година 20. столећа куповина младе постала је „чиста зајебанција", односно добар повод за игру и шалу и у таквој куповини учествовали су сви млађи сватови којима је стало до забаве. Цена невесте обично је била симболична. Један испитаник из Кочиног Села наводи да је на његовој свадби, негде осамдесетих година, девојка купљена за 50 динара.

Сви сватови на свадбено весеље доносе дар. Дар је формално намењен младенцима. Сви испитаници подразумевају да свадбени функционери и ближи сродници доносе вреднији дар од осталих сватова. Генерално, вредност дарова зависила је од општих имовних прилика у селима истраживане области. Садржај дарованих ствари такође зависи од општих схватања појма материјалне вредности и појма егзистенцијалних материјалних добара у руралној социјалној организацији, а касније и од општих потрошачких трендова у руралној економској организацији.

Подразумевало се да кум доноси највреднији дар, мада је у суштини исто важило и за старојка. Све негде до шездесетих година 20. столећа дарови су задржавали традицијску форму и садржај, а од тог периода у комплекс дарованих ствари све више улази роба пореклом из глобалног друштва. Углавном је то индустријски произведена роба, мада дарови и даље, па чак и до данас, задржавају карактер егзистенцијалних добара. Кум је раније младенце даровао највреднијим ћилимима, одећом, покућством, а у условима бољег имовног стања и накитом или дукатом. Раније је било уобичајено, рецимо, да кум дарује казан. Касније се подразумевало да кум младенце дарује неким комадом намештаја и одећом или покућством, а онда у садржај дарова кума улази и електронска роба, нарочито популарна од седамдесетих година 20. века. Од тада се од кума очекивало да дарује радио апарат, телевизор, веш машину, шивећу машину, фрижидер или замрзивач, видео рикордер (данас ДВД систем, кућни биоскоп), музички систем и слично. Од увођења праксе да кум доноси неки од наведених дарова који су велики, уобичајено је било да се тај дар испоручи независно од самог свадбеног

весеља, обично неколико дана раније. Дар старог свата није био вредан као кумов дар, али је увек то био неки вредан дар. Углавном је то била одећа или текстилно покућство (ћебад, јоргани, постељина), понекад и лустер, лампа, сервис за ручавање. Следећи по вредности био је дар војводе, мада је тај дар био обично истог садржаја и вредности као и дар старог свата.

Остали сватови су такође, на дан свадбеног весеља, доносили дарове. До шездесетих и седамдесетих година 20. столећа ти дарови су обично били неки комад одеће или посуђа. Речи једне испитанице можда најбоље сведоче о тадашњим даровима сватова: „... неки Веља донео два чанчета, а Мила Ђурин је био војвода и донео сито. Ко је од фамилије доносио је шерпе од киле, неко лонче, неко донесе чаше. Ал' била је беда онда у цео народ". Касније се садржај дарова за младенце мења, али то и даље остају утилитарни предмети. Дарује се одећа, текстилно покућство попут ћебади, постељина, столњаци, завесе и слично, или друго покућство и посуђе (чиније, чаше, сервиси за ручавање, прибор за јело...). Посебно је популарно било даривање сервиса за ручавање.

Временом у корпус дарова улази и новац. Новац је био универзалан дар, еквивалент свих дарова и посебно је цењена флексибилност таквог дара. Новцем младенци могу да купе све што им је неопходно, а при том им се не намећу конкретна материјална добра. У периоду осамдесетих година даривање у новцу је толико узело маха да је било случајева да младенци скоро уопште не добију материјалне дарове, мада се и даље подразумевало да „свадбене старешине" дају уобичајени поклон. У почетку су даривани динари, а касније немачке марке, швајцарски франци и, ретко, нека друга валута. Занимљиво је да с даривањем новца почиње и специфично обрачунавање организатора свадбеног церемонијала да ли је вредност добијеног новца надмашила вредност утрошених средстава за организацију свадбе. Ипак, таква економска рачуница је ретко кад била позитивна и свадбени церемонијал заправо никада није посматран као некакав предузетнички подухват. Уосталом, испитаници су свесни рационалног односа који показује да за добијање веће количине новца треба окупити већи број сватова, а већи број сватова подразумева веће улагање у свадбено весеље. Рачуницу је посебно кварила чињеница да су временом на свадбено весеље почели да долазе сви чланови позване породице, а не само представници (обично је то био један брачни пар).

Од даривања новца нагло се одустало с почетком економске и уопште друштвене кризе у последњој деценији 20. столећа. С једне стране, због ратне и политичке изолације, нагло се смањио прилив страног новца у Србију, а с друге стране, због економске кризе велики број људи је одустао од прављења великих свадбених церемонијала. Осим тога, на тржишту се појавила јефтина роба лошег квалитета коју су људи куповали као свадбени дар. У деведесетим годинама то је била роба из Русије, Бугарске или Румуније. Данас људи такође радије купују свадбени дар неголи да дарују новац јер је на тржишту могуће набавити јефтину робу углавном кинеског

порекла. Као што каже један од испитаника: „Сад на пијаци можеш свашта да купиш за 1.000 динара“. Уколико би се даривао новац, онда по схватању испитаника то не би смело да буде мање од 20 или 30 евра (у динарима је у време истраживања то износило 1.600 до 2.400 динара). Даривање материјалног поклона је посебно повољно за оне који треба да дају дар веће вредности, јер они могу да купе неки већи дар и за мање од 4.000 динара, а уколико би давали новац, онда би то требало да буде најмање 100 евра (око 8.000 динара). Организатори свадби су данас посебно огорчени због дарова који су веома лошег квалитета, тако да су готово неупотребљиви. То значи да неко може да обави своју функцију свата и дародавца, а да при том организатор свадбе не добије ништа пошто је дарована ствар функционално безвредна или бесмислена.

Сватови своје дарове доносе на сам дан свадбеног весеља. Било је уобичајено да се у неком моменту, током ручка, обави приказивање дарова. Тада неко ко је близак младожењиној породици, војвода или неко склон пошалицама редом показује дарове и објављује ко је шта донео. Приказивање дарова је била згодна прилика за шалу и шегачење, за прављење којекаквих згода, за замену дарова. Понекад се са шалом претеривало и могло је да дође до вређања, па чак и до сукоба. Јавно објављивање дарованих ствари посебно је било развијено, заправо је било обавезно шездесетих и седамдесетих година, али је углавном нестало с дислоцирањем свадбене гозбе у градске ресторане. Ту се, додуше, задржало још неко време, а потом се с таквом праксом прекинуло. Ипак, поједини испитаници су наводили да је јавно приказивање дарова често било досадно и заморно.

У већини случајева не води се никаква евиденција о добијеним даровима. Евентуално записивање у свеске јавило се у новије време, када је дошло до наглих промена вредности дарованих ствари, али ипак таква евиденција није била честа. Када је дарован новац, обавезно је стављан у коверте и многи су чували те коверте као неку врсту евиденције о вредности дара. Сходно исказима испитаника углавном се памтило ко је шта донео као свадбени поклон. Чак и у случају великих градских свадби, када се јавља велики број истоветних дарова, евиденција се не води.

Од почетка 20. столећа, па негде до седамдесетих година, било је уобичајено да сватови на свадбену гозбу доносе *част* – прасе, пиле, погачу, колач, вино или ракију. Храна се доноси на дан гозбе, али је било уобичајено и да ближи сродници донесу прасе дан раније, односно увече уочи свадбеног весеља. Водило се рачуна о томе да донесена храна буде постављена пред оним који ју је донео, мада је прасеће печење служено свима јер нису сви доносили прасе. Уобичајено је било и да кумово или старојково прасе буде сервирано младенцима. Организатор свадбе је спремао чорбу или супу, купус, ринфлајш, салату и печење, али увек је рачунао и на храну која ће бити донесена. Раније се на свадбама, до шездесетих година, на трпези могло наћи само једно прасе, а сватови су доносили печену кокошку, погачу, питу или гибаницу, ракију или вино. Касније част постаје све богатија,

али с организовањем свадбених гозби у ресторанима част се своди само на торту, а доносе је најближи сродници младожењине породице. Када су свадбене гозбе организоване у селима, неретко се дешавало да они који су донели храну не желе да је деле с другима иако је било правило да се храна нуди и онима који седе поред њих за трпезом. Уобичајено је, наиме, било да непојеђену храну носе назад они који су је донели, и због тога је они нису делили с другима.

Током свадбене гозбе било је уобичајено да се међу сватовима носи *погача*. Сватови на њу ставе нешто новца и тај новац припада младенцима. Било је уобичајено и прављење *саборника* који стоји испред стола младенаца. Саборник праве младожењски момци. Мора да буде од родног дрвета, рецимо од шљиве, трешње, јабуке. Саборник је заправо једна лепша грана дрвета која мора да има непаран број гранчица. На саборник се стављају погача и јабуке, а украшава се белим папиром и на саборник се ставља новац за младенце. Од када се свадбене гозбе приређују у ресторанима саборник се више не прави.

Приликом организовања свадбене гозбе увек постоје они који помажу у организацији и послуживању. Ту су кувар, они који служе, подрумџија, жене које перу посуђе и спремају. То су обично сродници и суседи домаћина свадбе. Они за свој рад нису плаћени, већ добијају дар. Обично је то за мушкарце нека кошуља или чарапе, а женама се дарује марама, чарапе, кецеља, блуза и слично. Такви помоћници на гозби постоје и данас, мада у мањем броју. Када се свадбено весеље организује у ресторану ипак обавезно постоји неко ко води рачуна о пићу и печењу, што је еквивалент подрумџије и главног кувара.

Приликом свадбеног даривања водило се рачуна о неколико ствари. Пре свега, увек се водило рачуна о томе да свадбени дар не буде мање вредности од оног који је добијен када је дародавац организовао свадбу. Нарочито седамдесетих и осамдесетих година 20. столећа, а и на почетку 21. столећа поново, јавља се прогресивно узвраћање дарова, када се, дакле, обавезно доноси дар очигледно веће вредности од оног који је претходно добијен. Исто тако, када неко дарује за свадбу увек очекује да ће у будућности добити нешто вреднији дар, када он буде организовао свадбу свом детету. Занимљиво је да испитаници наводе да се ни раније, а ни данас, не води много рачуна о броју деце и о броју организованих свадби па самим тим и о броју даривања. Само се генерално води рачуна о томе да онај који има више деце увек дâ вреднији дар ономе који има једно дете што значи да он организује једну свадбу, али се никада не води рачуна о укупној строгој еквивалентности дарова. Увек се има у виду да ће она породица која има више деце и организовати више свадби добити више дарова, те да није у реду да ономе који има једно дете даје дар који је еквивалентан вредности дара добијеног само на једној од свадби коју приређује.

Локално становништво у истраживаној области генерално је свесно идеје о узвраћању дарова. Свесно је и тога да „добијена“ свадбена гоз-

ба заправо није надокнада за дати дар, већ да се узвраћање обавља само другим даривањем, али увек у истој ситуацији. Дакле, свадбени дар се узвраћа само за свадбу. Пошто се свадбе у периоду трајања једне породице организују релативно ретко, нормално је да се такво узвраћање преноси с генерације на генерацију. То значи да када једни родитељи организују свадбени церемонијал свом детету, и породица преко младенаца добије дарове, нису родитељи ти који нужно морају дарове и да узврате. Обавеза узвраћања се, сходно приликама код оних који су на свадби даривали, преноси на њихове наследнике. Свака породица заправо има свој круг других породица код којих увек учествују у свадбеном церемонијалу и који код ње долазе на свадбу, с тим што су и сами испитаници свесни да појам породице подразумева трајање кроз више генерација, односно подразумевају трајно наслеђивање из генерације у генерацију и не узимају у обзир евентуално прекидање постојања породице. Ипак, многи испитаници су изнели и став да се свадба организује због себе самог, због свог детета, а не због добијених дарова, те да се због тога и не води много рачуна о томе да ли ће добијени дар бити еквивалентне вредности претходно датом дару.

Током целог посматраног периода било је уобичајено да се добију истоветни дарови. Као што каже један испитаник из Кончарева: „... ако позовеш 200 кућа из села, мора да добијеш бар 30 истих шерпи“. Истоветних дарова има и данас када постоји велика разноврсност робе на тржишту. Судбина добијених свадбених дарова је двојака. Они се с једне стране, с обзиром на своју утилитарност, користе у свакодневном животу, док се, с друге стране, чувају и укључују у циркулацију свадбених дарова. То значи да је било сасвим уобичајено да се добијени дар користи поново као свадбени дар у некој другој прилици. Ипак, водило се рачуна о томе да један те исти предмет не буде враћен ономе који га је претходно даровао. Ту се онда јавља и специфичан однос према новцу као дару. Новац је, наиме, због тога сматран непрактичним јер се потроши након свадбе, па онда мора да се купује дар или да се наново обезбеђује новац за дар, а када се добије неки материјални дар онда он може да се чува и за наредне свадбе па не мора ништа да се троши јер се дар већ има.

Сва начела даривања и узвраћања која важе за „мушку“ свадбу важе и за „женску“ свадбу, с том разликом што у свадбеном церемонијалу који организују невестини родитељи не учествују кључни свадбени функционери попут кума или старојка, па самим тим нема њиховог даривања невестине породице. С друге стране, видели смо да они од невесте добијају дар на свадбеној гозби коју организује младожењина породица.

Принципи даривања и узвраћања дарова су најразвијенији управо у свадбеном церемонијалу и сходно исказима испитаника ти принципи се користе као модел за даривање и узвраћање у свим другим церемонијалним ситуацијама. Уосталом, даривање у свадбеном церемонијалу је и најобимније. Након свадбе, јасно изражено даривање јавља се и у оквиру церемонијала који се организује поводом рођења или крштења детета. Наиме, све до

краја осамдесетих година 20. столећа било је уобичајено организовати церемонијалну гозбу поводом рођења детета, али од почетка деведесетих година примат преузима организовање крштења детета, које се често везује с дететовим првим рођенданом.

Кад се роди дете најпре се носи *повојница*. Уобичајено је било да прво у повојницу иде свекрва, раније одмах кући кад се дете роди, а касније у породилиште у Јагодини. Потом повојнице доносе други, углавном најближи сродници. У повојницу се носи сир, погача, печено пиле или нека друга храна. Раније се код сељачког становништва много више водило рачуна о посту па је у време поста уместо печеног пилета доношен печен кромпир. Данас се праве посне погаче. Испитаници ипак наводе да се данас ретко иде у повојницу.

Весеља која су прављења поводом рођења детета су негде до осамдесетих година 20. столећа окупљала само најближе сроднике, али од тог времена се често праве велике гозбе које понекад окупљају и преко 100 гостију, нарочито ако се уједно прославља и крштење детета. Подразумева се да најближи сродници доносе највреднији дар, а сви дарови су намењени детету. Као дар најчешће се поклања одећа за дете, данас и играчке. Уколико се прославља и крштење детета онда га кум дарује неким вреднијим предметом (рецимо неким комадом накита) или новцем. Најближи сродници осим дара за дете увек доносе и „нешто за кућу“, односно дар који је обично неки комад ситног покућства, употребног или естетског.

Церемонијал који се организује поводом нечије смрти (чување мртваца, сахрана, подушја) не подразумева даривање у оном смислу у којем се јавља код свадбеног церемонијала и церемонијала рођења (крштења) детета, али подразумева да они који дођу у дом покојника донесу *част*. Садржај части је заправо сличан оној части која се носи за свадбу (месо, гибаница, пита, ракија или вино), али је, с једне стране, мањег обима (рецимо не доносе се колачи), а с друге стране укључује и храну која се на свадбу не носи, попут брашна, шећера, кафе, јестивог уља. Понеко на сахрану донесе пешкир. Наравно, број оних који ће донети прасе је знатно мањи, а у великом броју случајева, посебно ако је у питању смрт веома старих људи, прасе се и не доноси. Један од испитаника наводи да је он обично на сахрану носио гајбу пива. Испитаници су свесни тога да је донета част нека врста помоћи оној породици која организује погребни церемонијал, пошто је погреб обично ситуација која се дешава изненада.

Сви функционери погребног церемонијала добијају дар. Погребници обично добију кошуљу, чарапе, мајицу, пешкир. Они који носе крст и панаију добију пешкир и марамицу, док онај који превози покојника на запрежним колима или на тракторској приколици добија пешкир, марамицу, понекад кошуљу и доњи веш. Жена која спрема „вечеру“ добија од породице покојника блузу, материјал за хаљину или сукњу, пешкир, крпу, кецељу, мараму. Сличан дар добија и за подушја на којима припрема храну. Уобичајено је и да жену која спрема на сахрани дарују и најближи сродници породице

покојника. Раније су на сахранама обавезно спремале по три жене, данас по једна. Једна испитаница из села Врба наводи да се част носи и после на даће (исто сам забележио и у Кончареву), носи се на гробље, то јест на покојников гроб.

До краја осамдесетих година 20. столећа организовани су и велики церемонијални испраћаји младића на одслужење војног рока. Момкови родитељи припремали су велику гозбу и позивали су ближе и даље сроднике, суседе, пријатеље. Дешавало се и да су поједине породице правиле испраћај већи неголи што су други правили свадбу. На испраћајима званице нису доносиле част, осим можда најближих сродника. Обавезан, најчешће и једини дар момку био је новац. Ретко кад је ко даривао неки материјални дар, већ се радије дешавало да најближи сродници дар дају породици, а самом момку обавезно дају и новац. Добијени новац је трошен у породици јер самом момку није био неопходан у војсци, посебно му није била потребна толико велика количина новца.

Прослављање крсне славе кључни је периодични церемонијал у којем се јављају даривање и размена добара. Али у овом случају нагласак је стављен на гостопримство, а не на материјалне дарове. Прослављање породичне славе као комплекс симболичке комуникације, односно као систем трансакције значења, уз разне ирационалне представе ставља у размени нагласак на једно нематеријално, али веома битно социјално добро – давање и примање гостопримства. За разлику од других церемонијалних ситуација, непримање гостопримства, односно неодлазак у нечији дом на славу у суштини значи прекид социјалних односа. Постоји одређени степен толеранције, односно могу се прихватити извесна оправдања, али она се прихватају само једном, а већ следеће одсуство са славе значи прекид друштвених односа. Ту је јасно експлициран став испитаника. „Ко долази на славу и ја идем код њих. То се строго води ред.“

Иако се може чинити да је прослављање крсне славе у време социјализма замрло, то заправо није тако. Слава је у беличким селима увек интензивно прослављана, али не тако јавно као у последње две деценије. Раније је било обавезно сваке године позивати на славу. У случају симболички значајних гостију позивање се чак обављало ибриком, односно неколико дана пред славу одлази се код таквих гостију и носи се ибрик ракије и они се свечано позивају на славу. И позивало се сваке године. Од када је слављење славе постало „дозвољено“, односно од када је то престало да буде „политички некоректна активност“ јавља се пракса првог позивања. Наиме, када се неко једном позове на славу, подразумева се да он долази сваке године, а евентуално се јавља подсећање, телефоном или у личном сусрету. Подразумева се да се онима који долазе обавезно на славу и одлази на славу.

Они који долазе на славу доносе дарове релативно мале материјалне вредности. То су *послаци*. Раније се на славу носила јабука, нека коцка шећера или бомбона за децу. Од када је дошло до политичке либерализације слављења славе, с почетком процеса транзиције крајем осамдесетих година

20. столећа, на славу се носе дарови који углавном спадају у ситно покућство. То су рецимо чаше, вазе, разне друге посуде, кухињске крпе, разни кућевни украси. За децу се носе неки слаткиши, најчешће чоколаде. Кафа и шећер се носе обавезно. Ту се, међутим, не води рачуна о вредности дара који је добијен на слави, битно је само да не дође до уочљиво велике разлике у материјалној вредности дарова. У периоду од краја осамдесетих до средине деведесетих година 20. столећа, дакле у време великог националног националистичког заноса појединци су организовали прослављање славе с великим бројем гостију и постало је уобичајено доносити веома вредне дарове, мада никада тако вредне као за свадбу. У таквим прослављањима славе није се много водило рачуна о реципроцитету гостопримства, али је таква пракса релативно брзо утрнула, мада се делимично пренела на прослављање сеоске славе. Данас ретко ко организује прослављање славе као велико весеље.

Размена рада

Сеоско становништво Белице је превасходно ратарско становништво, а однос обрадиве земље и величине породице је такав да изискује интензивно или полуинтензивно бављење пољопривредом. Однос земљишног поседа и броја радно способних чланова домаћинства, с обзиром на процес пољопривредне производње, захтева да се за обављање појединих послова ангажује већи број радника него што их има у домаћинству. Два кључна начина обезбеђивања додатне радне снаге били су моба и размена рада. Оба начина су наслеђена из традицијске социјалне и економске организације, с тим што се размена рада још увек практикује, док мобе јењавају од средине 20. столећа, а од седамдесетих година их више нема.

Док је било моба, оне су углавном имале класичан карактер међусобног, више добровољног неголи обавезног, испомагања у обимним пољопривредним пословима које треба завршити у веома кратком временском периоду. Раније су се мобе („молбе“) окупљале углавном за жетву, вршидбу и сакупљање сена јер су то хитни послови који не могу да чекају. Испитаници брдских села Белице наводе да су се мобе често окупљале и за вучу камена из каменолома или иловаче за израду цигли за градњу куће. Иако су мобе подразумевале висок ниво добровољности, ипак се донекле водило рачуна о реципроцитету, односно ако неко не оде код неког на мобу, онда ни тај не иде после код њега. Наравно, уколико постоји оправдан разлог за недолазак, није било никаквих замерки и прекидања помагања. У већим селима су временом настајали више-мање јасно дефинисани кругови домаћинстава која иду једна код других на мобу. „Зове се наш крај, где смо узајамно, помажемо се“, наводи један од испитаника. Обавеза домаћинства које је сазвало мобу

била је да спреми оброк за све раднике па је било уобичајено и да кући дође нека од жена из суседства да помогне домаћици у припреми хране.

Занимљиво је да испитаници и данас радо говоре о моби, уносећи известан романтичарски призвук у своја сећања, али се из њихових исказа често схвата то да они заправо говоре о размени рада. Млађи испитаници такође говоре о моби иако под тим подразумевају размену рада. Релативно јасно структурирана размена рада имала је много значајнију улогу у економској организацији руралних домаћинстава од мобе. Она се јавља не само за кључне велике послове, већ се практикује и у многим другим радним ситуацијама и обухвата знатно мањи број учесника. Размена рада је концептуализована сходно реалним радним потребама појединачних домаћинстава и одраз је сасвим рационалног приступа односу између обима рада и радног учинка чланова једног домаћинства. То значи да се односи размене рада заснивају с тачно онолико других домаћинстава колико је неопходно да се неки посао ефикасно обави, али и колико је једно домаћинство, с друге стране, у стању да узврати претходно од других добијени рад. Размена рада, која се често назива испомагањем, мада ју је један испитаник назвао и „позајмицом", обично се практиковала за брање кукуруза, вршидбу, орање, сетву, косидбу, превоз летине или дрва, обрађивање винограда (у брдским селима Белице). Код битнијих послова који морају да се заврше у релативно кратком року дешавало се да се узвраћање добијеног рада обави одмах сутрадан, па се дешавало и то да се неколико дана заредом иде од једног до другог имања док се не заврши посао код свих који међусобно стоје у односу размене рада. Због тога се однос размене рада најчешће и заснива са суседима јер су им и имања онда суседна. Иначе, када два домаћинства међусобно заснују однос размене рада онда се тај однос дуго одржава, понекад и деценијама.

Код размене рада људи су се држали релативно строго реципроцитета. Увек се знало за које је послове добијен рад и за које послове рад треба да се узврати. Није било уобичајено да се рад добијен за један посао узвраћа за неки други посао који треба обавити. Рад је вредновао сходно врсти и конвенционалној представи о тежини посла. Неузвраћање добијеног рада значило је изопштавање из система размене. Информација о томе да је неко недоследан у узвраћању рада брзо се шири селом и такво домаћинство онда не може да рачуна да ће му помоћи било ко. „Он може да зафркне једнога, али искључујемо га и готово, не видимо га више и ти сад ради сам". Такво искључено домаћинство онда није у стању да самостално ефикасно завршава своје послове и њему прети директна егзистенцијална опасност. Због тога оних који не учествују у размени рада заправо и нема. Чак и она домаћинства која имају мали посед и немају потребе за додатном радном снагом учествују у размени рада.

Данас размене рада још увек има, али у мањем обиму. Један од разлога јесте то што су многа домаћинства свој пољопривредни рад свела на егзистенцијални минимум. Претходни разлог свакако јесте механизација пољопривреде чиме је повећана ефикасност рада. Данас се често јавља

међусобно испомагање за послове мањег обима, али се ту не води рачуна о строгом реципроцитету него се само генерално зна да некоме треба узвратити испомоћ. Раније је такво међусобно испомагање било посебно цењено управо када се организују церемонијалне ситуације. Тада се очекивало да суседи притекну у помоћ приликом организације церемонијала, а за узврат се њима помагало у сличним ситуацијама.

Рад за надницу био је такође један од начина за обезбеђивање додатне радне снаге, односно за оне који раде то је био начин за обезбеђивање новца или робе. У надничење су ишли сиромашнији. Они обично нису имали довољно обрадиве земље те су надничењем обезбеђивали додатна средства. Самим тим што нису имали довољно земље, имали су вишак расположивог рада, који су онда продавали. Обично су радили код имућнијих газда, а радили су за новац или за робу (жито, кукуруз, брашно, одећу и обућу). Надничење дуго није имало примат у односу на размену рада, али се доста развило у кризним годинама. Тада су као надничари почели да долазе Румуни и Бугари, мада је локално становништво увек било неповерљиво према њима. Данас таквих надничара нема, а у надницу поново иде локално становништво или они који су се у време ратних година на крају 20. столећа доселили у беличка села и не поседују обрадиву земљу (обично имају кућу и већи плац око куће, али немају њиве и другу пољопривредну имовину).

С обзиром на прилично сведен обим пољопривредне производње данас, број надничара је ипак релативно мали. Много чешће се јавља то да млађи чланови породице, који су сада у граду, одлазе да помажу својим родитељима у селу. Они од такве помоћи имају и директну корист јер са села добијају релативно јефтину храну. Такав вид помагања својим родитељима у селу посебно је био развијен у току кризних деведесетих година 20. столећа јер је многима у граду то био готово једини извор хране. Због релативно неповољног односа глобалног друштва према селу и пољопривреди ипак није много млађих људи одлучило да се врати у село. С друге стране, Јагодина, град којем гравитира већина беличког сеоског становништва, од почетка 21. столећа прилично брзо развија своју економију – пре свега трговину и услуге, али и индустрију – тако да бављење производњом хране због неповољних тржишних услова не представља пожељну економску алтернативу.

Занатске послове обављали су мајстори и то увек за новац, ретко кад су наплаћивали у роби. Најчешће су то били дунђери, циглари, зидари, казанџије, колари и слично. Уколико су морали, попут циглара или зидара, да обаве вишедневни посао, остајали су у дому оних код којих су радили, а обично су исплаћивани након обављеног посла. У тим случајевима мајстори су добијали и храну. Такве путујуће занатлије нестају шездесетих и седамдесетих година када индустријски произведена роба постаје масовна, а мајстори путују својим аутомобилима.

Спорадична размена добара и услуга

Спорадична генерална размена добара и услуга заправо подразумева континуирано неформално међусобно испомагање у виду давања добара и, нарочито, разних услуга. Премда овде не постоје никакви јасно дефинисани принципи размене, испитаници у случају спорадичног међусобног испомагања можда највише истичу узајамност и реципроцитет, односно обавезу да се људи међусобно испомажу, да дају и траже помоћ. Неформално међусобно испомагање прати обрасце друштвених односа и користи се као потврда већ успостављених међусобних веза два домаћинства. Понекад се као мањи грех сматра не отићи код некога на свадбу него не помоћи му кад му је потребно.

Спорадична генерална размена добара обухвата међусобна давања и примања малог обима хране, одеће, алата, сточне хране, семена, ђубрива, транспортних средстава и другог. У овакав систем размене укључен је и новац. Размена услуга обухвата не само спорадична испомагања у обављању неких мањих и уобичајених послова, већ подразумева и пружање услуга везаних за транспорт, државну администрацију, судство, посредовање у односу с другим домаћинствима, успостављање контакта с неким у граду и слично. Код спорадичне размене добара и услуга не води се рачуна ни о вредности датог добра или пружене услуге, нити о томе да добијено мора да буде узвраћено на исти начин и добром или услугом исте врсте. Једино се уочава да се нешто већи значај придаје услугама везаним за интеракцију с глобалним друштвом.

* * *

Општи закључак који се из презентоване етнографске грађе може извести јесте тај да становништво Белице наизглед не обраћа велику пажњу на сам појам узвраћања и реципроцитет међусобних трансакција добара. Кад је реч о размени у церемонијалним ситуацијама, испитаници су превасходно усмерени ка самом церемонијалу, односно ка његовом театарском исказу, ка забави, ка чињеници склапања брака, рођења или смрти, и због тога они превасходно говоре о даривању, а не о размени. Занимљиво је да се код размене рада ипак више води рачуна о директном узвраћању, што потврђује и чињеница да су у разговорима о размени рада испитаници наводили примену санкције према онима који избегавају узвраћање добијеног рада. Пољопривредни рад (мада то може да важи и за сваки рад у сељачком друштву) представља један од кључних ресурса, заправо једини ресурс који сељаштво може у потпуности самостално да контролише и то је разлог због

којег се о узвраћању рада води више рачуна, посебно имајући у виду супстантивни карактер пољопривредног рада.

Литература:

1. Barova, Vihra 2008: A Bulgarian Example of Exchange and Reciprocity in the Family. *Working Paper* No. 102. Halle / Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.
2. Weiner, Annette B. 1980: Reproduction: A Replacement for Reciprocity. *American Ethnologist*, Vol. 7, No. 1: 71–85.
3. Влајинац Милан З. 1929: Моба и позајмица. *Српски етнографски зборник*, књ. 44. Београд: Српска краљевска академија; 1–598.
4. Wolf, Eric R. 1966: *Peasants*. New Jersey: Prentice Hall.
5. Wrebner, Pnina 1990: Economic Rationality and Hierarchical Gift: Value and Ranking Among British Pakistanis. *Man*, New Series, Vol. 25, No. 2: 266–285.
6. Грбић, Саватије М. 1909: Српски народни обичаји из среза Бољевачког. *Српски етнографски зборник*, књ. 14. Београд: Српска краљевска академија; 1–382.
7. Zambrzycka-Kunachowicz, Anna 1987: Kulturna funkcija dara. *Etnoantropološki problemi*, knj. 2: 14–27.
8. Kerblay, Basile 1971: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. Teodor Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies*. London: Penguin Books; 150–160.
9. Kovačević, Ivan 1987: Odnos razmene i dara u savremenom svadbenom ritualu. *Etnoantropološki problemi*, knj. 2: 37–43.
10. Maj, Malgorzata 1987: Prilog analizi obrednog dara. *Etnoantropološki problemi*, knj. 2: 29–36.
11. Матић, Милош 2000: Позаимање – институција размене добара у селима у околини Ваљева. *Гласник Етнографског музеја*, књ. 64. Београд: Етнографски музеј; 175–198.
12. Mendras, Henri 1986: *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
13. Мијатовић, Станоје М. 1907: Обичаји српског народа из Левча и Темнића. *Српски етнографски зборник*, књ. 7. Београд: Српска краљевска академија; 1–169.
14. Мијатовић, Станоје М. 1948: Белица. *Српски етнографски зборник*, књ. 56. Београд: Српска академија наука; 1–213.
15. Митровић, Милован 1998: *Социологија села*. Београд: Социолошко друштво Србије.

16. Narotzky, Susana, Moreno, Paz 2002: Reciprocity's Dark Side: Negative Reciprocity, Morality and Social Reproduction. *Anthropological Theory*, Vol. 2, No. 3: 281–305.
17. Sahlins Marshall D. 1969: On the Sociology of Primitive Exchange. Michael Banton (ed.), *The Relevance of Models for Social Anthropology*. London: Tavistock Publications; 139–236.
18. Simić, Andrei 1973: *The Peasant Urbanites: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York: Seminar Press.
19. Halpern, Joel M. 1973: *Some Perspectives on Balkan Migration Patterns*. Amherst: University of Massachusetts.
20. Chevalier, Sophie 2001: Spheres of Exchange in Bulgarian Transition. *Working Paper* No. 24. Halle / Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.

Milos Matic

GIFT GIVING AND EXCHANGE OF GOODS IN BELICA – ETHNOGRAPHIC MATERIAL –

Summary

The ethnographic material presented in the paper was gathered during the field research carried out in villages of the confluence of the Belica River in 2006. The gathering of the ethnographic material in the field focused on the ceremonial exchange of goods and the exchange of work. In addition, ethnographic data on the sporadic exchange were collected. The concept for the field research was made on the basis of theories formed in the economic anthropology, so that the exchange of goods was treated primarily as a situation of the rational economic calculation.

The collected ethnographic data show that the exchange of goods might be taken as some kind of an indicator of transformation of the social interaction, considering the extent to which it represents a culturally shaped means of social reproduction. The exchange of goods in Belica is an economic phenomenon, that is, a process which at the same time succumbs to the rational economic calculation and is applied in the uniform dynamic distribution of resources and goods. As such, the exchange of goods acquires a characteristic of the economic strategy, that is, a characteristic of one of the crucial processes in running a household.